

Ann-Charlotte Münger

De svenska sommarkolonierna - ett lyckat hälsoprojekt?

Stockholms koloniverksamhet 1883-1963

Inledning

"Den erfarenhet, jag af detta försök med bildande af en skollof-skoloni vunnit, är i korthet, att samtliga barn blifvit friskare, lifligare å till kropp som själ, erhållit ökade krafter samt med ett enda undantag tilltagit i vigt. Det bleka, glåmiga utseendet vid utfarten hade blifvit ersatt af ett friskt och lifligt; flere af barnen voro i detta hänseende knappt igenkännbara." (Svensk Lärare-tidning 1884).

Dessa rader publicerades i Svensk Läraretidning år 1884. Artikelförfattare var lärarinnan Agnes Lagerstedt som på privat initiativ organiserat en insamling och fått ihop pengar och medel för en två månaders skärgårdsvistelse för henne själv, ett biträde och 18 fattiga folkskolebarn. Året därefter bildades landets första koloniförening, *Föreningen för Stockholms skollovskolonier*. Kolonirörelsen hade kommit till Sverige för att stanna! Idén till sommarkolonier hämtades utifrån Europa och ingick i ett större ideologiskt sammanhang. Friluftsrörelsen (eller som den kallades på engelska "Open-air movement" eller "Fresh-air funds") blev till ett vedertaget begrepp där stor tilltro sattes till den friska luftens möjligheter. Skapandet av öppna områden inne i städerna, gröna parker liksom vikten av fysiska övningar måste sättas i relation till denna rörelse. Ideologin kom också att forma en ny bostads- och institutionspolitik där frågor om öppna utrymmen och tillgång till god inomhusmiljö blev till centrala frågor. Friluftsrörelsen måste i sig ses som ett resultat och del av den alltmer omfattande skol-

hälsovården (Lowe 1973). I uppbyggandet av det moderna välfärdssamhället fick skolhälsovården en central betydelse (Palmlad & Eriksson 1995). Genom förebyggande åtgärder riktade mot skolbarn skulle folkhälsan kunna räddas (Palmlad 1990, Johannisson 1991).

Till en början var de svenska sommarkolonierna ett filantropiskt projekt och ingick i det välgörenhetsfält som utvecklades under 1800-talet. Industrialismen och inflyttningen till städerna synliggjorde fattigdomen på ett nytt sätt och barnen och ungdomarna på gatorna fick symbolisera det moraliska och materiella nöd som ansågs råda. Det synliga armodet väckte upp en opinion inom borgerligheten då risken för degeneration inom arbetarklassen ansågs stor. Smutsiga, hungriga och lösdrivande barn ute på gatorna var således inte enbart en fara för den gode och flanerande samhällsmedborgaren utan sågs som ett större socialt och politiskt problem. Det är i detta sammanhang man måste sätta in lärarinnan och filantropen Agnes Lagerstedts resa med de 20 folkskolebarnen. Syftet med sommarkolonierna var att under det långa sommarlovet sända ut fattiga och kläna folkskolebarn till landsbygden där de under ordnande former skulle få andas frisk luft, äta upp sig och vila. Barnens hälsa men också deras beteende skulle på så sätt förbättras. Den här målsättningen kom att stå sig över tid och det som från början startat som ett filantropiskt initiativ kom så småningom att bli en samhällelig angelägenhet. Följande artikel kommer att diskutera om koloniverksamheten såsom det framställdes i den offentliga retoriken kunde förverkliga det uppnådda målet att vara 1900-talets stora hälsoprojekt. Framställningen bygger på min kommande avhandling om den svenska kolonirörelsen mellan åren 1883-1963 (Münger 1998). Studien ingår i ett större projekt som berör barndomens förändring under 1900-talet (Sandin 1992).

Teoretiska utgångspunkter

Koloniernas övergripande mål - såsom det framställdes i målsättning, jubileumsskrifter och i den politiska debatten - var att under sommarlovet uppfostra arbetarklassens barn till hälsa och ett nytt beteende. Verksamheten kan alltså framställas om ett kultiveringsprojekt formulerat av de högre klasserna riktat mot arbetarklassen. Hade då barnen vid hemkomsten tillägnat sig koloniens nya vanor och övertagit borgerlighetens kulturella mönster? Blev det ett ensidigt maktutövande eller fanns det utrymme för skapande av egna kulturella strategier. James C Scott betonar vikten av att studera det motstånd som sker inom det styrande systemet. Det är viktigt att se beteende och handlingar som sker "on stage" (den officiella historien eller ordningen) och "off stage" som utvecklar normer och vanor som står i motsatsförhållande till den rådande ordningen. Mellan dessa finns en så kallad neutralt område där det går att kompromissa om beteende, normer och vanor. På så går det att skapa ett eget förhållningssätt till

den ledande ideologin (Scott 1990). Det finns inte, 'en version av världens ordning' utan det förs en ständig kamp mellan den officiella historien och det som sker utanför den offentliga scenen (Svensson 1993:54-55). Jonas Frykman betonar vikten av studera praktikens kulturella och historiska processer vilka sker utanför den offentliga diskursen (Frykman 1994:70):

"What could be seen as hegemonic processes from the centers of power, created opposition, variation and complexity when carried out. Welfare society created an official discourse of homogeneity and heterogeneity in practice."

Kulturell hegemoni skall i det här sammanhanget definieras som en förhandlingssituation där mottagarna ges eller tar utrymme och fungerar utifrån sin roll som självständiga aktörer. Kolonierna beskrevs som ett viktigt - och lyckat - hälsoprojekt inom det svenska välfärdsbygget. Den offentliga diskursen visade upp en väl sammanhållen och en enhetlig hälsopolitik medan vardagens faktiska villkor och barnens egna agerande i praktiken skapade en helt annan verksamhet. Här sätts ett ovanifrånperspektiv i relation till ett underifrån- och aktörsperspektiv. Det är om detta följande artikel skall handla. Nästa avsnitt kommer därför att redogöra för hur verksamhetens målsättning formulerades och den officiella hållning som fanns i hälsofrågan.

Att rädda folkhälsan - kolonierna som hälsoprojekt

I såväl verksamhetens officiella källor som utifrån den politiska och samhälleliga debatten diskuterades kolonierna främst som ett förebyggande hälsoprojekt.¹ För att målsättningen - att förebygga uppkomsten av såväl fysisk som psykisk ohälsa - skulle kunna uppfyllas var det viktigt att det var rätt barn som fanns ute på kolonierna. De barn som valdes ut skulle således ha en god prognos, t ex användes begrepp i den offentliga retoriken som "plantskola" vars syfte var att fostra "...starka, hurtiga och goda människor" (Föreningen för Stockholms skollovskoloniers tryckta årsberättelse 1891:15). Den utvalda kolonisten skulle vara klen, svag och fattig. Sjuka barn skulle följaktligen inte väljas. Fler skäl fanns för detta: För det första var det viktigt för verksamheten att framstå som ett förebyggande hälsovårdsinstitut där barn med goda prognoser valdes ut och för det andra var föreningen tvungen att visa upp en ansvarsfull bild för barnens föräldrar och de betalande människo- och barnavännerna. Rädslan för smitta var stor i alla samhällslagren och sjuka barn - såväl ur fysisk som moralisk synvinkel - ansågs inte höra hemma på koloni. Urvalet skulle skötas av läkare och skolans lärarkår men det avgörande beslutet skulle fattas av den ansvariga läkaren,

¹Hänvisning till direkta källor kommer inte att göras utan samtliga uppgifter finns i min kommande avhandling.

vilket visar den medicinska tyngd och läkarnas starka position inom verksamheten. Genom kolonierna kunde läkarkåren inmuta ett nytt fack inom den förebyggande (skol) hälsovården. Vetenskapliggörandet skedde på en rad områden: ett var det mätandet av den förbättrade hälsan. Det var viktigt att genom siffror och vetenskapligt objektiva metoder visa på utveckling och förbättring. Vägning och mätning blev här till viktiga mätinstrument. Varje barn skulle vägas och mätas vid avresan, under sommaren och vid hemkomsten. Prov skulle också göras på barnens blod. Enligt de officiella uppgifterna gick barnen alltid upp i vikt, och siffror över viktökning kunde presenteras på det här sättet i de tryckta årsberättelserna:

	Antal	Ålder	Viktökning	Längdökning	Bröstviddökning
Gossar	78	9,62År	1,22kilo	1,62cm	1,49cm
Flickor	125	10,04År	1,52kilo	1,62cm	1,65cm

Källa: Föreningen för skollovskoloniers tryckta årsberättelse för år 1889:7.

Goda siffror över vikt och längd ansågs visa både på koloniernas effektivitet och att barnen trivdes ute på kolonierna. Maten hade en central betydelse och dagordningen byggdes upp och organiserades runt måltiderna. Att maten serverades på fasta tider och i speciell inredda matsalar var särskilt viktigt. Arbetarklassen skulle lära sig vikten av regelbundna vanor och tids- och rumsdisciplineringen blev därför till en viktig del inom verksamhetens ideologi. Måltiderna skulle följa ett strikt uppsatt mönster med ordning och gott uppförande men stor vikt lades också på vad som serverades på tallrikarna. Enligt de uppförda matordningarna bestod maten av en varierad kost med både fisk, kött, grönsaker och frukt. Det var viktigt att visa på att kosten var näringsriktig och vetenskapligt sammansatt. På 1940-talet också kom särskilda kokböcker där bland annat näringslära ingick. Vidare hade det farliga kaffet ersatts av mjölk. Den vita drycken var kolonien viktigast födoämne och varje barn skulle helst dricka 1 och en halv liter per dag. En förhoppning fanns att barnen ute på kolonierna skulle lära sig dricka mjölk. På så sätt skulle den fula ovanan att dricka kaffe kunna brytas. Kaffedrickandet definierades vid sekelskiftet 1900 som ett missbruk då det stred mot det hygieniska levnadsidealet och ansågs utgöra en fara för det uppväxande släktets normala utveckling. En näringsriktig föda och frånvaron av onyttiga och farliga drycker ingick i vad som kallades den goda livsföringen. En av de viktigaste "hälsokällorna" inom denna hälsolära var - som namnet friluftsrörelse antyder - den friska luften. Stor tilltro sattes på den friska luftens hälsosamma kraft. Redan från början av 1890-talet utgick därför direktiv om hur byggnaderna skulle vara beskaffade: rummen skulle mätas och exakta siffror över den ideala kubikmetern luft per barn angavs. I de tryckta årsberättelserna publicerades rapporter över koloniers luftkvalité och volym. Från mitten

av 1930-talet utgick statliga direktiv med noggrant utförda ritningar. Exakta siffror över lufttillgång angavs och ett annat mått var t ex avståndet mellan barnens sängar. Krav fanns också på att kolonierna skulle vara hemliknande med en intim atmosfär. Det ideala var dock att barnen skulle vistas så mycket som möjligt ute i friska luften. På samma sätt som byggnader och inomhusmiljön skulle följa uppsatta direktiv fanns villkor för utomhusmiljöns beskaffade. En bra badplats var ett av de viktigaste kraven. Det dagliga utomhusbadet hade flera syften. För det första hade det en hygienisk funktion och för det andra var det ett sätt att härda och disciplinera kroppen. Simundervisningen blev här till en viktig del och enligt officiella uppgifter kunde de flesta barn simma i slutet av sommaren. I mitten av 1930-talet betonades att undervisningen över tid genomgått olika utvecklingsstadier: ett planlöst plaskande hade utvecklats till en rationell träningsmetod. Ett av utomhusbadens syfte var att lära barnen nya hygieniska vanor. Koloniernas goda förhållande skulle bidra till att barnens hälsotillstånd förbättras. Arbetarklassbarnens vanvårdade hem ställdes här mot koloniernas goda och sunda miljö. Enligt officiellt material tog det inte lång tid förrän de lärde sig att njuta av den goda hygien. I en koloniberättelse beskrev föreståndarinnan utförligt om när barnen för första gången kom i kontakt med sommarens "nyhet" nämligen tandborsten. Till en början förstod de inte ens vad skulle göra med den konstiga saken. Men när sommaren var slut kunde alla borsta tänderna på rätt sätt. Berättelser av det här slaget visade på barnens inställning till bad och daglig hygien, men viktigast var dock att lyfta fram den förändring som skett med barnen. Från officiellt håll var det viktigt att visa på den utveckling som skett inom det hygieniska området. En läkare menade att ofantliga framsteg hade skett. Barnen övertog utan protester - vad som ansågs - vara nya vanor och värderingar och vid sommarens slut var de alla friska, starka och solbrända. Såväl den fysiska som själsliga hälsan hade förbättrats och barnen hade tagit till sig ett helt nytt beteende. De officiella, tryckta källorna gav under hela den undersökta tidsperioden företräde åt bilden av kolonierna som 1900-talets stora hälsoprojekt - en verksamhet som präglades av utveckling, rationalitet och framstegsoptimism.

I officiella material tilläts den här bilden att dominera. Det är dock viktigt att problematisera och sätta framställningar av det här slaget i relation till andra: Den ideala kolonitillvaron måste sättas i relation mot andra - mindre officiella - beskrivningar. Genom att bland annat använda muntligt och otryckt källmaterial går det att också belysa en vardagsproblematik - en kunskap som kan ge oss ingångar till den dolda historien (Thompson 1980).

Koloniverksamhetens vardagliga praktik

Gick det då att förverkliga de högt uppställda idealen? Skriftligt och muntligt källmaterial kan, om inte svara på frågan, så åtminstone ge oss en inblick i en annars dold kolonivärld.² Till att börja med är det viktigt att se vilka barn som faktiskt fanns ute på kolonierna. I motsats till vad som sades i de tryckta årsberättelserna var det inte enbart fattiga barn med god prognos som tagits ut. Barn med allvarliga - ibland obotliga sjukdomar - fanns ibland ute på kolonierna. Det hände att barn inte överlevde sommaren utan avled ute på kolonien. De här barnen valdes förmodligen ut av medkänsla. Den enskilde aktören handlade på så sätt utifrån sina egna motiv och syften men äventyrade samtidigt genom felaktiga val verksamhetens övergripande målsättning att rädda och förbättra folkhälsan. Det var heller inte alltid hälsa som avgjorde vilka barn som till slut sändes ut på landet. Kolonierna kunde ibland användas av föräldrar som var i behov av tillsyn över sommaren. Genom att betala en hög avgift kunde barn som inte var i direkt behov av koloniplats ändå väljas ut. Det var således inte alltid barnens hälsa eller fattigdom som var det främsta urvalskriteriet utan tillsynsproblem kunde vara en orsak till kolonivistelse. Detta visar också att arbetarklassen använde sig av kolonierna utifrån sina egna syften och behov. I praktiken var inte heller alltid en läkare som ansvarade för uttagningsprocessen. Många av skolornas personal kunde vara inblandade. På vissa skolor sköttes till exempel uppgiften av skolans vaktmästare.

Barnen som hade valts ut skulle i slutet av sommaren kunna visa upp en förbättrad hälsa och goda viktökningssiffror. Men att använda vägning och mätning som mått på hälsa kunde vara ett komplicerat instrument. Vissa somrar var det svårt att få barnen att gå upp i vikt. Sjukdomar och allmän ohälsa gjorde att barnen var bleka och smala när de återvände hem till staden. Koloniföreståndarna var måna om sina siffror och var förtvivlade när magsjukdomar och andra krämpor raserade sommarens annars så goda resultat. Vanligast var dock att barnen gick upp i vikt även om det alltid var några av de svagaste som snarare förlorat än vunnit i vikt. Sättet att få barnen att öka några kilo var många. Ett föredetta kolonibarn minns vägningsproceduren: Innan invägningen vid ankomsten skulle barnen utföra sina behov för att bli så lätta som möjligt. Före sommarens sista vägning skulle de däremot äta så mycket som möjligt. Barnen fick stränga order att försöka hålla sig och som säkerhetsåtgärd låstes dasset. På andra kolonier delades grötmedaljer eller andra belöningar till de barn som ätit mest gröt. Gröt var också den vanligast maten. Förutom gröten bestod kosten

²Det muntliga materialet består av 30 stycken intervjuer som gjorts med föredetta kolonibarn och kolonipersonal. Den äldsta är född 1904 och den yngsta 1950. Förutom intervjuerna har ytterligare 30 informanter i brev berättat om sina sommarminnen. Tillsammans med det muntliga materialet har arkivmaterial av mer traditionell art använts. För exakta uppgifter hänvisar jag till min avhandling.

mest av potatis, välling eller annan tung mjölmät. En kost av det här slaget gjorde att barnen gick upp i vikt men kritiker menade att viktuppgången var både ohälsosam och försumbar: Framåt höstkanten hade barnen redan förlorat grötmedaljens kilo. Om mjölk var ett vanligt förekommande livsmedel uppgick dock mjölken sällan till den rekommenderade idealmängden. Muntliga källor vittnar här om både sur, dålig och vattenblandad mjölk. Däremot fick barnen ofta kaffe. Inte heller var det särskilt vanligt med grönsaker och frukt menar föredetta kolonibarn i intervjuer. Några berättar att de endast kan minnas en gång som de fick frukt och det var när kolonien fick besök av stockholmstidingarna. Order gavs att när det var dags för fotografering skulle personalen dela ut bananer och karameller.

Det var inte bara matfrågan som kunde vara bekymmersam utan den sunda livsföringen var ibland svår att realisera ute på vissa kolonier. Den ideala kolonien med atmosfär av hem och exakta luftutrymmen, såsom den beskrevs i de tryckta årsberättelser och jubileumsskrifter, kunde i praktiken vara en dragig, trångbodd och primitiv anläggning. Sovrummen var i själva verket stora, kalla sjukhusliknande salar med sängar längs hela väggarna. Någon privat vrå fanns inte och mitt på golvet stod den överfulla och illaluktande kisshinken. Det fanns förövrigt inofficiella salar där barn som på något sätt avvek från de övriga fick ligga t ex avskiljdes sängvätare från övriga. Ett föredetta kolonibarn berättar om skammen att behöva ligga i "pissalen".

Matsalen där barnen skulle läras sig inta goda måltidsvanor kunde i praktiken vara gigantiska matsalar där mycket kunde hända bakom personalens ryggar. Detta medförde att barnen kunde skapa sin egna kulturella sfärer och arenor. En avart av detta var den hierarkiska ordning som oftast skapades i rummet och som ibland kom i uttryck i pennalism. Muntliga källor berättar om att barnen efter bordsbönen kastade sig över maten och rafsade åt sig så mycket som man kom åt. De största fick därför alltid mest av den populära maten medan de minsta oftast fick bli utan eller hålla sig tillgodo med den vidbrända gröten. Många av barnen hade också svårt äta de stora portionerna av gröt och välling så de äldre fick ibland hjälpa de yngre att få ner den. Ibland gick det så långt att pojkarna kräktes på bordet. Men sättet att få maten att försvinna var många. Mat slängdes ut bakom personalens ryggar eller försvann ner i byxor och klänningsfickor. Samtidigt som matsalen blev till barnens egna kulturella sfär kunde den också utgöra en offentlig arena. Här kunde personalen både utdela bestraffning och belöningar. På många håll var det svårt att förverkliga hemkänsla och intimitet och kolonilivet var i själva verket hårt institutionaliserat och anstaltsliknande.

Inte heller utomhusmiljön kunde alltid uppfylla de högt uppsatta direktiven. Trädgårdarna var ibland små och kunde i praktiken endast bestå av en gräsplätt

med det obligatoriska höga staketet. Den viktiga badplatsen var ibland en göl där barnen fick bada tillsammans med kor eller annars kunde den saknas helt.

Den personliga hygien sköttes inte alltid på ett tillfredsställande sätt eftersom såväl handfat som tvål och handdukar saknades. Löss och ohyra var ett stort problem och kunde vissa år drabba hela kolonier. Den dåliga hygien och det stora antalet barn ute på kolonierna utgjorde en bra grund för sjukdomar av alla de slag. Under 1900-talet blev det också allt viktigare att visa på ett vetenskapligt förhållningssätt i dessa frågor. Råd och anvisningar utkom från verksamhetens aktiva läkarkår men i praktiken sköttes barnen av personal som inte hade någon slags sjukvårdsutbildning. Kolonivistelsen innebar alltid en stor risk för att insjukna i en mer eller mindre allvarlig sjukdom. Nästan varje år drabbades kolonierna också av en eller flera epidemier. I samband med dessa betonades alltid, i de officiella källorna, den goda beredskapen med isoleringsmöjligheter och hanterandet av sjukdomsförloppet. På varje koloni skulle det finnas möjlighet att isolera de sjuka men många isoleringsrum - om de överhuvudtaget fanns - var i praktiken också undermåliga. Det kunde bestå av en liten skrubb eller garderob men också saknas helt. Ett föredetta kolonibarn berättar i en intervju om att han fick ligga i sin egen säng när han hade röda hund, vilket medförde att han smittade ner åtskilliga andra barn. Det var således större risk att under en kolonivistelse smittas ner av sjukdom och löss än att ta till sig nya vanor. De utsända barnen vistades med andra ord i en helt annan miljö än den som beskrivits i målsättning och i de tryckta årsberättelserna. Det måste dock tilläggas att för den enskilda kolonien och kolonisten är det troligt att idealen och drömmen om det goda sommarlovet många gånger kunde realiseras. Utifrån ett ideologiskt och vidare folkhälsoperspektiv är det däremot mer tveksamt om målsättning och syfte kunde uppfyllas.

Sammanfattande diskussion

I den här artikeln har två kontrasterande bilder - den officiella framställningen och verksamhetens vardagliga praktik - ställts mot varandra. Frågor som har ställts berör huruvida koloniverksamheten blev det lyckade hälso- och kultiveringsprojekt såsom det framställdes i den officiella diskursen. Svaret är i hög grad beroende på vilken nivå som studeras. Enligt målsättningen, den offentliga och politiska retoriken fick arbetarklassbarnen genom kolonierna en möjligt att under några få sommarmånader uppleva den goda barndomen. En barndom fylld av ordning och hälsa. Verksamheten beskrevs i termer av att vara ett modernt vetenskapsprojekt där begrepp som rationalitet, utveckling och förändring stod i fokus. I praktiken var bilden en annan där en rad orsaker omöjliggjorde att verksamhetens syfte inte kunde uppfyllas: Den formulerade ideologin byggde på en vision - eller en utopisk tanke - som inte tog hänsyn till faktiska faktorer. Inte

heller förväntades att personalen eller barnen skulle agera som aktörer och gripa in i formandet av sin egen tillvaro. Koloniernas vardagliga praktik går att beskriva som traditionell och stagnerad där barnen ute på kolonierna snarare förstärkte sin arbetarklassidentitet än tog till sig en ny världsbild.

Litteratur

- Frykman, J. 1994. On the move. The struggle for the body in Sweden in the 1930s. I: Nadia Seremetakis, red. *The Sense Still. Perception and Memory as Material Culture in Modernity*. Westview Press.
- Föreningen för Stockholms skollovskoloniers tryckta årsberättelse*. 1891.
- Johannisson, K. 1991. Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget. *Lychnos*.
- Lowe, R. 1973. The medical profession and school designs in England, 1902-1914. *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 13:2.
- Münger, A. 1998. Drömmen om det goda sommarlovet. Stockholms sommarkoloniverksamhet 1883-1963. Kommande avhandling vid Tema Barn, Linköpings Universitet.
- Palmblad, E. 1990. *Medicinen som samhällslära*. Daidalos.
- Palmblad, E. & Eriksson, B-E. 1995. *Kropp och politik. Hälsoupplysning som samhällsspegel från 1930-till 90-tal*. Carlssons bokförlag.
- Sandin, Bengt. 1992. *The Century of the Child. On the Changed Meaning of Childhood in the Twentieth Century*. Working Papers 1995:2 Department of Child Studies, Linköpings Universitet.
- Scott, J. 1990. *Domination and the Arts of Resistance*. Yale University Press.
- Svensk Läraretidning* 44 1884.
- Svensson, B. 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Nordiska museet.
- Thompson, P. 1980. *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*. Gidlund.